

KATONA ESZTER

Kassák Lajos és a magyar avantgárd spanyolországi recepciója

A költő, író, grafikus és folyóirat alapító Kassák Lajos, valamint a körötte csoportot alkotó magyar avantgárd több képviselőjének a neve nem ismeretlen Spanyolországban. Már a húszas években eljutott Kassák híre az Ibériai-félszigetre, köszönhetően a két ország között hídszerepet betöltő Révész Andornak¹ (Andrés Révész), aki szépírói és publicisztikai munkássága mellett a magyar irodalom és kultúra közvetítését is felvállalta az emigrációban. Révész nemcsak Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Móricz és Karinthy műveit ültette át spanyolra, hanem madridi napilapokba és irodalmi folyóiratokba írt tanulmányaival és recenzióival igyekezett felhívni a spanyolok figyelmét a kortárs magyar művészek tevékenységére is.

Kassák Lajos neve a tízezer példányban megjelenő *Cosmópolis*² című, Enrique Gómez Carrillo által kiadott havilap 1919. szeptemberi számában tűnt fel először spanyol nyelvetterületen, ahol az *Estudios Cosmopolitas* (Kozmopolita tanulmányok) szekción belül olvashatjuk Révésznek az *El movimiento literario en Hungría* (Az irodalmi mozgalom Magyarországon) című, kilenc oldalas írását. Révész Andor a *társadalmi irodalom* (*literatura social*) irányzatán belül említi Kassák írói munkásságát, a spanyoloknak könnyebben kimondható *Luisra* fordítva le az író keresztnévét:

La novela política [es cultivada], por Pablo Farkas. La cuestión social es tratada en las obras de Béla Revész [sic!], Luis Nagy y Luís Kassak [sic!]. Pero estos escritores permanecen aislados; no hay en Hungría una verdadera literatura política y social.³

[A politikai regény műfaját Farkas Pál műveli, míg társadalmi kérdésekkel Révész Béla, Nagy Lajos és Kassák Lajos művei foglalkoznak. Ezek az írók azonban elszigetelődtek, mivel Magyarországon nincsen igazi politikai és társadalmi tematikájú irodalom.]

A madridi Biblioteca Nacional őrzi a *Les cinq continents: antologie mondiale de poésie contemporaine* (*Öt kontinens: a kortárs világművészet antológiája*) című, 1922-ben Párizsban kiadott kötet egy példányát, amely ugyan francia nyelvű, mégis érdekességként meg kell említenünk, hiszen a magyar irodalom is figyelmet kapott benne, igaz, a szláv irodalmak közé sorolva. A válogatásba három magyar költő – Ady Endre, Barta Sándor és Kassák Lajos – ver-

¹ Révész Andor munkásságáról lásd: Rónai Zoltán, „Nemcsak egy madridi levél. Révész Andor munkásságáról”, in: *Tiszatáj*, 1994., 3., 69–71.; valamint Ignacio Szmolka Vida, Fernando Díez Pérez, *Révész Andor, egy híd a megosztott Európában*, Budapest, Balassi Intézet, 2015.

² Az 1919–1922 között megjelenő lapban a korszak legjelentősebb spanyol irodalmárai – többek között Ramón María del Valle-Inclán, Jacinto Benavente, Palacio Valdés, Blasco Ibáñez, Miguel de Unamuno és José Ortega y Gasset – publikáltak.

³ Andrés Révész, „El movimiento literario en Hungría”, in: *Cosmópolis*, 1919. szeptember, 6.

seinek fordításai kerültek be. Kassáktól a *Vörös pillanat (Instant rouge)*⁴ című művet olvashatjuk a kötetet szerkesztő Ivan Goll⁵ és Kassák közös fordításában.

Szintén 1922-es dátumú az *Ultra* folyóirat, amely – a magyar tulajdonnevekben számos elírással – beszámolt a „Kassák Lajos, Újvari Erzs, Reiter Róbert, Barta Sándor, Simon Andor, Enders Ervin, Remenyik László, Kudlák Lajos és Kállai Ernő műveit, valamint Picasso, Léger és Gleizes reprodukciókat”⁶ közreadó *Ma* folyóirat 1922. évi, első számának a megjelenéséről. Érdekes azonban, hogy a kiadás helyszínéként nem az osztrák fővárost, hanem Budapestet jelöli meg az ismertető, jöllehet 1920–1925 között az irodalmi és művészeti folyóiratot Bécsben adta ki az alapító Kassák.

A húszas évek második felétől Révész Andor az Ernesto Giménez Caballero által alapított *La Gaceta Literariának* is dolgozott. Az 1927 és 1932 között negyedévente megjelenő irodalmi lap a spanyol avantgárd mozgalom és a 27-es költőnemzedék legjelentősebb platformjának számított, így a magyar származású publicista itt megjelent írásainak köszönhetően ismerhette meg a spanyol értelmiségiek jelentős része Kassák nevét, és szerezhette tudomást a magyar művészek tevékenységéről. Az újság 1927. november 1-ei számában Révész rövid írásával találkozhatunk, amelynek a címe *Kassák y su „Dokumentum”*. A cikk az újságíró és Kassák személyes találkozásáról tudósít, majd összefoglalja a *Ma* alapítójának esztétikai elképzeléseit:

Kassák Lajossal⁷, a fiatal költők mesterével beszélgettem egy kávézóban, amely egyben a dolgozó- és olvasószobája, valamint szerkesztősége és étkező is. Kassák 23 évesen vasmunkásból vált egyik pillanatról a másikra egy irodalmi iskola vezetőjévé. Megalapította a *Ma* című folyóiratot, és a legjobbak között tartották számon. A folyóirat politikai okok miatt címet változtatott, és *Dokumentum* címmel jelenik immár meg, de továbbra is Kassák irányítása alatt. A tevékenységünket leginkább az jellemzi – mondja Kassák –, hogy mi túl vagyunk az „izmusokon”. A különböző „izmusok” eredményeit megtartottuk, és most ezekből a részeredményekből egy szintézist hozunk létre. Ha nem taszítana minket maga az „izmus” kifejezés, akkor talán „konstruktivizmusnak” neveznénk az irányzatunkat. A valósághoz tértünk vissza. Mégsem realisták vagyunk, hanem a legegyszerűbb és a legerőteljesebb – de akár úgy is mondhatnánk, hogy matematikai pontosságú – kifejezést keressük. Kapcsolódunk az orosz és a holland képzőművészethez, a modern német építészethez és a tiszta ritmusú zenéhez. Nem akarunk meglepetést okozni: az álláspontunk tisztán körülhatárolható. Nem alkotunk művészeti irányzatot, mégis, mivel leromboljuk a múltat, a szocialisták magukhoz közelinek érezhetnek min-

⁴ Goll, Ivan (szerk.), *Les cinq continents. Anthologie mondiale de poésie contemporaine*, Paris, La Renaissance du Livre, 1922., 237–238.

⁵ A *Ma* bécsi periódusában a folyóirat a magyar művészek mellett a nemzetközi avantgárd számos nagy alakjának a műveit is publikálta. Közöttük volt az elzászi származású, német-francia költő, Ivan Goll is, akiről Tihanyi Lajos portré is készített. A képet Tihanyi 1926-ban a Párizsba látogató Kassáknak ajándékozta (Csaplár Ferenc, *Kassák Lajos az európai avantgárd mozgalmakban 1916–1928*. Katalógus, Kassák Múzeum és Archívum, 1994., 14.). Tihanyi rajzát ma a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi (Csaplár Ferenc, *Egy hagyatéék felépítése*, in: *Élet és Irodalom*, 2004. június 25.). Ivan Goll több verse is megjelent *A Tett* és a *Ma* folyóiratban, néhány közülük Kassák Lajos fordításában. Az említett verseskötetről Gáspár Endre írt recenziót (Gáspár Endre, „*Les cinq continents*. Ivan Goll új világtanulmányja”, in: *Ma*, 1923., IX/1 sz.).

⁶ „Publicaciones recibidas”, in: *Ultra*, Madrid, 1922. január 15. (22. szám), 4.

⁷ A spanyol eredetiben a keresztnévet ismét *Luisra* fordította Révész.

ket, de a maradiak soha. A *Dokumentum* fő munkatársai: Németh Andor, Nádass József, Déry Tibor és Illyés Gyula.⁸

A *Ma* megalapítása és a *Dokumentum* megjelenése közötti bécsi emigrációról érdekes módon nem tesz említést Révész írása, bár utal arra, hogy a címváltoztatás „politikai okok miatt” történt.

Ugyancsak a *La Gaceta Literaria*-ban (1927. december 15.), mégpedig a könyvszemle rovatban bukkantunk rá Kassák önéletrajzi művének, az *Egy ember élete* (*La vida de un hombre*) című regénynek a recenziójára, szintén Andrés Révész tollából:

Kassák Lajos első közönségsikerét nem egy kubista, szürrealista vagy ma divatos alkotásnak, hanem egy csodálatos emberi dokumentumnak, egy három kötetes⁹ önéletrajzi írásnak köszönheti. A magyar kritikusok közül néhányan Szent Ágoston és Rousseau műveihez hasonlítják Kassák önvallomását, míg mások a „magyar Gorkij” névvel illetik a szerzőt. Gorkijjal való hasonlítás azonban külsőséges és pusztán a kalandos bolyongásokra és a nyomorúságos életre vonatkozik, amelyben mindkét írónak része volt. Szent Ágostonnal való párhuzam is némileg erőltetett; és ami Rousseau-t illeti, Kassák felülmúlta őt az őszinteségben és a tárgyilagosságban. „[É]n csak az élet reflexét akarom adni, szinte iskolázatlan egyszerűséggel és mechanikus pontossággal”¹⁰ – írja az első kötet első oldalán. Majd a harmadik kötet végén, a barátnőjének címzett, egyik Párizsból írt leveléből idéz: „Nem tudom, miért, de én egyáltalában nem bírom úgy látni Párizst, mint ahogy Ady látja [...], ő mindenben csodálkozik itt, és mindentől el van ragadtatva, én mindent csak egyszerűen tudomásul veszek. Lehet, hogy az én lelki szegénységem miatt van így, de én ezen nem tudok változtatni. A költők mindig olyan nagy elragadtatással írnak a dolgokról, én csak egyszerűen azt mondom: ez így van, az meg úgy van, s ezek a megállapítások engem teljesen kielégítenek. Írd meg, hogy mit gondolsz, lehet-e költő egy olyan józan ember, mint én vagyok.”¹¹

De valóban ennyire józan lenne? Ha igen, akkor nem tudná „erotikus, tiszta szerelemmel szeretni [...] a tüzet, a zajt és a cselekvő emberi erőt”.¹² Az a szerelem, amely az iskolapadból a vasüzembe hajtja iparostanoncnak. Ezen a ponton kezdődik az önéletrajz, és a szerző 22 éves koráig tart, amikor Kassák az osztrák-magyar követség ingyen vonatjegyével Párizsból visszatér Budapestre. A két dátum között Kassákkal együtt éljük át a magyar-szlovák városka életét, az első szerelmeket, a nyomorgó budapesti esztendőket, a magyar fővárosból Párizsig tartó bolyongást. Egy igazi pikareszk regény. Ugyanakkor az „Egy ember élete” egy *Erziehungsroman* is, éppen úgy, mint a Wilhelm Meister: lebilincselő, ugyanakkor rendkívül egyszerű stílusban [...] meséli el az ifjú vasmunkás társadalmi, irodalmi és művészeti nevelését. Az író vallomása teljesen őszinte, azokat az anekdotákat sem hallgatja el, amelyek rá vagy családjára nézve esetleg kellemetlenek; ezekről is képes romantikus színlelés, érzélgősség és a botránykeltés szándéka nélkül írni. Egy nincstelen munkás életének legtermészetesebb dolgairól beszél. Teszi mindezt teljesen tárgyilagosan – mely azonban nem zárja ki az elfojtott érzelmeket –, tiszta és az általa oly nagyra becsült acélt idéző, kemény stílusban. Az „Egy ember élete” című könyv a konstruktivizmusnak, vagyis annak az irányzatnak az első alkotása, amelyet Kassák az „izmusok” túllépésének, illetve azok részeredményei konkrét felhasználásának tart.¹³

⁸ Andrés Révész, „Kassák y su *Dokumentum*”, in: *La Gaceta Literaria*, Madrid, 1927. november 1. (21. szám), 5.

⁹ Révész az 1927-es, három kötetes kiadást olvasta.

¹⁰ Fordításunkba az eredeti Kassák szöveg idevonatkozó részét emeltük át az 1983-as, két kötetes kiadásból. (Kassák Lajos, *Egy ember élete*, Budapest, Magvető, 1983., I. kötet, 7.)

¹¹ Uo., 425–426.

¹² Uo., 17.

¹³ Andrés Révész, „Kassák Lajos: *Egy ember élete*”, in: *La Gaceta Literaria*, Madrid, 1927. december 15. (24. szám), 4.

A könyvismertető mellett Gedő Lipót Kassákról készült portréráját is közölte az újság:

Műfordítás hiányában azonban a spanyol közönség nem ismerhette meg a Révész által méltatott önéletrajzot, és sajnos Kassák más irodalmi alkotásai sem igazán keltették fel műfordítóink lelkesedését. Tudomásunk szerint teljes Kassák-mű azóta sem jelent meg spanyolul, és csak elszórtan találkozhatunk, elsősorban versfordításokkal. Tóth Éva műfordítói munkásságát kell kiemelnünk, aki Kassák több versét is lefordította spanyolra. A Kassák Múzeum archívumában keresgélve találtuk egy dossziét¹⁴ tintajavítáros gépiratokkal, melyeken Kassák Lajos hat versének – a *Szerelem, szerelem (Amor, amor)*, a *Költészetem (Arte poético)*, a *Mesteremberek (Artisanos)*, a *Bilbao-Southampton*¹⁵, a *Gyöngykapuló (Madreperla)* és a *Pablo Picasso* – spanyol fordítása olvasható Tóth Éva valamint María Lourdes de Arconada tolmácsolásában. A spanyol verseket – erről egy szintén géppel írt, Tóth Éva szignálta levél tanúskodik – Kassák Lajosnének küldte el a fordító 1971. március 15-én. Tóth Évának a publikálásra vonatkozó eredeti terveit nem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy egy évtizedet kellett várni, mire ezek a versek – a hatból négy¹⁶ – megjelenhettek az *Antología de la poesía húngara desde el siglo XIII hasta nuestros días* (Magyar versantológia a XIII. századtól napjainkig, Budapest, Corvina Kiadó, 1981.) lapjain. A verseskötet Tóth Éva válogatásában és előszavával jelent ugyan meg, ám a Kassák versek alatt nem az ő, hanem a kubai költő-

¹⁴ KM-an., 78/1–12. jelzetű dosszié.

¹⁵ Érdekeséggé válhat, hogy a *Bilbao-Southampton* című versnek már baszk fordítása is létezik, Joseba Sarrionandia költő tolmácsolásában (<http://ekarriak.armiarma.eus/?i=458#1946>; 2017-01-13), aki feltételezhetőleg Tóth Éva és David Chericán spanyol változatát használhatta fel (in: Tóth Éva, *Antología de la poesía húngara desde el siglo XIII hasta nuestros días*, Budapest, Corvina Kiadó, 1981., 201–202.).

¹⁶ A *Gyöngykapuló* és a *Szerelem, szerelem* nem szerepel ebben az antológiában.

műfordító David Chericlán nevét olvashatjuk. A nyomtatásban megjelent verseket összevetve a Kassák Múzeumban megtalált 1971-es gépiratos fordításokkal azonban elmondhatjuk, hogy Tóth Éva spanyol verzióit Chericlán inkább lektorálta, és csak minimálisan – leginkább szórendileg – változtatott rajtuk. Tóth Éva a versek előtt egy rövid életrajzi összefoglalót is közreadott, mely több, a spanyol olvasóknak addig ismeretlen részletet említ az érsekújvári művész kulturális tevékenységéből, köztük például azt is, hogy a chilei Vicente Huidobro első magyarra lefordított verse – Illyés Gyula fordításában – a *Ma* folyóiratban jelent meg 1923-ban.¹⁷

2012-ben spanyol kiadónál látott napvilágot Simor András szerkesztésében a *Cincuenta poemas de quince poetas húngaros del siglo XX* (Madrid, Izana, 2012) című kötet, mely tizenöt, huszadik századi magyar költő ötven versét adja közre spanyolul, közöttük Kassák Lajos *Költészetem* című két részes költeményét is – a korábbi, Tóth Éva-féle válogatásban is szerepelt –, egy rövid életrajzi bevezetővel és a költő fényképével.

A műfordítások kapcsán érdemes kiemelni még a balatonfüredi Magyar Fordítóház spanyol szemináriumának a munkáját is, mely 2012-ben, Adam Kovacsics vezetésével Gyulay Pál, Karinthy Frigyes és Kassák Lajos műveiből fordított le részleteket spanyolra. Ezek a munkák nyomtatásban még nem jelentek meg, azonban a *Literatura Húngara on-line* (lho.es) már közölte a műhelymunkában született *Ellentétek* című Kassák vers spanyol fordítását.¹⁸

Ugyancsak az említett weboldal (lho.es) közöl egy hosszabb prózafordítást is Kassáktól, mégpedig az *Anyám címére* kötetből, az alábbi tartalmi ismertetővel bevezetve:

Az *Anyám címére* Kassák Lajos édesanyjának írt, elképzelt leveleit tartalmazza. Ezekben a személyes hangvételű, lírai írásokban Kassák az 1930-as évek fontos kérdéseivel kapcsolatos gondolatait gyűjti egybe: a háború fenyegető közelsége, az egyre növekvő erőszak világméretű jelensége, a szegénység, a munkanélküliség, a nyomor, a művészet és a művészek szerepvállalása.¹⁹

A rezümé után a teljes IX. levelet olvashatjuk Orbán Eszter és Antonio Manuel Fuentes Gaviño tolmácsolásában.²⁰ A műfordítás kérdéseire itt nem térünk ki, azonban érdekes megnézni, hogy a Kassák által gyakran ismételt *Mutterkám* megszólítást hogyan adaptálták a fordítók. A *madrecita* (anyácska), vagyis a *madre* (anya) kicsinyítő képzővel ellátott szót választották, amely ugyan kedves, becéző forma, ám nem adja vissza a német *Mutter* magyarral tolmákolat érdekes tónusát.

A Révész által 1927-ben, a *La Gaceta Literaria* hasábjain bemutatott *Egy ember élete* sem került el a műfordítók figyelmét, igaz, hogy csak az Első könyv nyitófejezetét (*Gyermekkor* –

¹⁷ Ezt az adatot annyiban pontosítanunk kell, hogy Huidobro *Torony* című versének (in: *Ma*, 1923. szeptember 15. (IX. évf. 1. szám), 98.) magyar fordítása előtt, már 1922-ben is megjelent a lapban egy másik Huidobro-alkotás, *Vers* címmel (Barta Sándor fordítása, *Ma*, 1922. május 1. (VII. évf. 5–6. szám), 14.).

¹⁸ http://lho.es/index.php?pagetype=blue_danube&id=2060&search=true. A szemináriumon résztvevő fordítók: Szijj Mária, José Miguel González Trejejo, Máté Zita, Pávai Patak Márta, Cserháti Éva, Orbán Eszter, Major Veronika (<http://www.forditohaz.hu/?page=MenuItem2&Sub=67>, 2017-02-19).

¹⁹ http://lho.es/index.php?pagetype=literary_corners&id=2058&search=true (2017-02-19).

²⁰ Lajos Kassák, *A la atención de mi madre*. Carta IX, in: http://lho.es/index.php?pagetype=literary_corners&id=2058&search=true (2017-02-19).

Infancia) olvashatjuk az lho.es oldalán spanyolul Orbán Eszter és Elena Ibáñez fordításában.²¹

A fordítások kapcsán meg kell említenünk egy impozáns katalógust is, mely az 1999-ben, Valenciában megrendezett *Lajos Kassák y la vanguardia húngara* című kiállítás kísérőanyagaként jelent meg. A képzőművész Kassák spanyolországi recepciójában mérföldkőnek számító kiállításra még részletesebben is visszatérünk, itt azonban ki kell emelnünk, hogy a kötetbe – a művészettörténészek és a Kassák-kutatók által jegyzett tanulmányok és a gazdag vizuális anyag mellett – Kassák Lajos írásaiból is válogattak a szerkesztők: *Köszöntés 1917-re*²² (*Bienvenido a 1917*²³), *Liebknecht Károlynak (Para Karl Liebknecht*²⁴), *23 (AaaaBbbb*²⁵), *Képarchitektúra (Arquitectura de la imagen*²⁶), *Képarchitektúra-kiadvány (Arquitectura de la imagen. Manifiesto*²⁷), *A ló meghal és a madarak kirepülnek (El caballo muere y los pájaros salen volando*²⁸) fordításokat olvashatjuk. Az egyes művek után az egyébként bibliográfiailag igényes és pontos kötet sajnos nem tünteti fel a fordítók nevét, így csupán az impresszum ad némi eligazítást: Karel Clapshaw, Esther Enjuto, Ricardo Lázaro, Anna Montero és Elisa Renau a spanyol változatokat elkészítő fordítók.

A fordítások mellett átnéztük, hogy a magyar irodalmat Spanyolországban népszerűsítő *Literatura Húngara on-line* (lho.es) weboldalon milyen bejegyzéseket találhatunk még Kassák nevére keresve. Az idézett *Ellentétek*, az *Anyám címére* kötet IX. levelének és az *Egy ember élete* első fejezetének a fordítása mellett még további öt találatot hozott a keresésünk.

Olvashatunk egy rövid ismertetőt Kassákról, mely az alábbi momentumokat emeli ki a művész életútjából:

Kassák Lajos a magyar avantgárd legfontosabb képviselője volt az irodalomban és a képzőművészetben is. Ez utóbbiban a legrangosabb nemzetközi kiállításokon is elismerésben részesült. Szegény családban született, korán baloldali mozgalmakhoz csatlakozott, majd a magyar munkásosztály legjelentősebb szószólójává vált. Huszonegy évesen kezdte meg európai utazását. Párizsig jutott el, ahol megismerkedett a nemzetközi munkásmozgalmal, valamint ott találkozott először a festészet és a költészet modern irányzataival. Versek mellett írt naturalista regényeket, melyekben a munkásság életét mutatta be. Az elbukott 1919-es kommunista forradalom után börtönbe került, ahonnan azonban megszökött. Bécsbe emigrált, s ott folytatta a *Ma [Hoy]* című, híres avantgárd folyóirat kiadását. Magyarországra való visszatérése után 1926-ban írta meg az *Egy ember élete [La vida de un hombre]* című önéletrajzi regényét, melyben a korszak dokumentarista értékű portréját rajzolja meg.²⁹

Bakucz Dórának a magyar irodalom történetéről szóló összefoglalójában csak egy szelvény említést kap a magyar avantgárd, benne Kassák kiemelésével: „Az avantgárd mozgal-

²¹ Lajos Kassák, *La vida de un hombre. Primer Libro. Infancia*;

<http://lho.es/index.php?pagetype=hungarians&id=2056&search=true> (2017-02-19).

²² A *Ma* 1917. 3. számában jelent meg. Az első Kassák-vers volt, amit a folyóirat publikált.

²³ *Lajos Kassák y la vanguardia húngara*, Valencia, IVAM Centre Julio González, 1999. (a kiállítás katalógusa), 85–86.

²⁴ Uo., 86–87., A vers a *Ma* 1919. 1. számában jelent meg.

²⁵ Uo., 87. A vers a *Ma* 1922. májusi (VII., 5–6.) számában jelent meg,

²⁶ Uo., 88–93. A szöveg a *Ma* 1922. márciusi számában (VII., 4.) jelent meg.

²⁷ Uo., 93–94. A szöveg a *Ma* 1922. októberi számában (VIII., 1.) jelent meg

²⁸ Uo., 95–101. A szöveg a *2x2* folyóirat 1922. 1. számában jelent meg.

²⁹ <http://lho.es/index.php?pagetype=hungarians&id=2056&search=true> (2017-02-19).

mak csak rövid ideig tették látogatásukat [Magyarországon]. A munkásból lett művész, Kassák Lajos az európai utazásai után ismerteti meg a magyarokat az avantgárd irányzatokkal, azonban ezek sikere nem volt tartós³⁰ – írja.

Antonio Manuel Fuentes Gaviño történelmi áttekintést adó írása a trianoni békeszerződés következményeit elemezve azt emeli ki, hogy nagy magyar írók és költők szülővárosai hogyan váltottak nevet (és nyelvet) a régi Magyarország területeinek elcsatolásával:

[...] Márai Sándor Kassán, a mai Kosice (Szlovákia) városában született, míg Kosztolányi Dezső Szabadkán, a mai Suboticán (Szerbia) látta meg a napvilágot. Más magyar írók szülővárosa is nevet és fennhatóságot váltott: Kassák Lajos szülővárosa Érsekújvárból Nové Zámkyvá (Szlovákia) alakult át, míg az erdélyi írók közül az aradi származású Tóth Árpád, és a Farkaslakán – ma Lupeni (Románia) – született Tamási Áron [szülőföldjének a neve is megváltozott].³¹

Orbán Eszternek az emigráns magyar művészekről szóló tanulmánya is említést tesz néhány sorban a *Ma* alapítójáról, szintén biográfiai momentumokat emelve ki:

A XX. század során a magyarországi kivándorlásnak több hulláma is volt, az első 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után, amikor számos avantgárd művész – többségükben a munkásmozgalmakkal szimpatizáltak – kényszerült elhagyni hazáját a «vörös terror» követő «fehér terror» elől menekülve. Közöttük volt a külföldön is elismert festő, Kassák Lajos is, a magyar avantgárd művészet legfontosabb képviselője. A börtönből megszökve, 1919-ben Bécsbe emigrált, ahol továbbra is folytatta a magyar avantgárd kulcsszerepű dokumentumának, a *Ma* folyóiratnak a kiadását. Kassák, sok más emigránshoz hasonlóan, a '20-as évek második felében tért vissza Magyarországra.³²

A *Literatura Húngara on-line* hírt adott az *El cartel comercial moderno de Hungría 1924–1942* (A modern reklámplakát Magyarországon, 1924–1942) című kiállításról is, mely a *Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat* és az Országos Széchenyi Könyvtár közös szervezésében jött létre, és Valenciában, illetve Sevilleben is megtekinthető volt. A kiállításra a továbbiakban még visszatérünk.

A magyar irodalmat az interneten népszerűsítő honlap utolsóként említett bejegyzése már a Kassák-kör spanyolországi recepciójának egy másik fontos területéhez, a múzeumi kiállítások kérdéséhez vezet el. Az 1989–2009 közti időszakban három időszak kiállításról tudunk beszámolni, melyek közül az elsőt egy kisebb madridi galéria rendezte, míg a két utóbbit Valenciában nézhette meg a művészetkedvelő spanyol közönség.

1989 áprilisában a madridi Galería Lévy *Vanguardia húngara* (Magyar avantgárd) címmel rendezett kiállításán többek között Kassák Lajos, Járitz Józsa, Tihanyi Lajos, Kádár Béla és Pinner Anton (Anna) művei szerepeltek a kiállított képek között. Az eseményről az *ABC* április 13-ai számának egyik írása is beszámolt, méltató szavakkal jellemezve a XX. század első harmadának magyar képzőművészetét.³³

³⁰ Bakucz Dóra, „Sobre la historia de la literatura húngara”, in: *Literatura Húngara on-line* (lho.es): http://lho.es/index.php?pagetype=hungarian_literature&id=581&search=true (2017-02-19).

³¹ Antonio Manuel Fuentes Gaviño, „La tierra perdida – El Tratado de Trianon”, in: *Literatura Húngara on-line* (lho.es): http://lho.es/index.php?pagetype=blue_danube&id=690&search=true (2017-02-19).

³² Orbán Eszter, „Hija de inmigrantes. Autores húngaros más allá de las fronteras”, in: *Literatura Húngara on-line* (lho.es): http://lho.es/index.php?pagetype=literary_corners&id=2165&search=true (2017-02-19).

³³ Adolfo Castaño, „El espectro del pasado”, in: *ABC* (Madrid), 1989. április 13., 15.

Az 1999. július 14. és szeptember 16. között Georges Daranyi és Emanuel Guigon fővédnöksége alatt megrendezett kiállítást már kimondottan Kassák és köre emlékének szentelte a Valenciái Modern Művészetek Intézete (Intitut Valencià d'Art Modern, *IVAM*), *Lajos Kassák y la vanguardia húngara (Kassák Lajos és a magyar avantgárd)* címmel.³⁴ A Magyar Nemzeti Galéria közreműködésével létrehozott kiállításon a Kassák köréhez tartozó képzőművészek festményeit, grafikáit, metszeteit, nyomatait, montázsait és kisplasztikáit tekinthették meg a múzeum látogatói. A közel kétszáz alkotás között a legnagyobb számban³⁵ Kassák Lajos (58), Máttis Teutsch János (26), Bortnyik Sándor (25), Moholy-Nagy László (21), Péri László (19) és Uitz Béla (14) munkái szerepeltek, de Tihanyi Lajos (10) Bernáth Aurél (7), Nemes Lámperth József (6), Forbáth Alfréd (3), Molnár Farkas (2), Ruttkay György (2) és Kmetty János (1) munkássága is megjelent a kiállított művek között.

Az eseményről a madridi sajtó is beszámolt: egy előzetes programajánlót és két részletesebb írást olvashatunk az *ABC* három számában. Az első írás (1999. július 10-ei szám) az *IVAM* négy kiállítására invitálja az olvasókat, melyek közül a legnagyobb érdeklődést – írja az ajánló – minden bizonnyal a *Kassák y la vanguardia húngara* című tárlat vált majd ki. Kassák mellett az érsekújvári művész köréhez tartozó Moholy-Nagy Lászlót és Bortnyik Sándort³⁶ emeli ki a cikk.³⁷ Ez utóbbitól a *Huszadik század* (1927) című alkotást kapta illusztrációként a keretes szöveg.

Már a kiállítás után jelent meg Gonzalo Zanza írása, melynek címében a szerző a magyar avantgárd profétájának nevezi Kassák Lajost (*Lajos Kassák, el profeta de la vanguardia húngara*). Az alcímben pedig Moholy-Nagy neve is feltűnik: *La exposición recrea la labor del mentor de Moholy-Nagy*.³⁸ A cikk megemlíti a Kassák által alapított lapokat (*A Tett, Munka, Ma, Dokumentum*) és a Kassák-körhöz tartozó, a valenciái kiállításon alkotásaikkal megjelenő képzőművészeket is.

A harmadik tudósítás 1999. szeptember 4-én látott napvilágot az *ABC* kulturális mellékletében, Ángela Molina tollából. „A teljes mértékben modern munkás” (*El obrero absolutamente moderno*) címmel Kassák származását előlegezi meg a szerző, és az argentin Jorge Luis Borgesnek a *Ma* 1921. 9. számában közölt, *Oroszország* című versének a megemlégtésével Molina a spanyol olvasókhoz igyekszik közelebb hozni a magyar avantgárdot. A teljes oldalas cikkből kitűnik, hogy szerzője egész alapos ismeretekkel rendelkezett Kassák életéről és a korabeli

³⁴ A múzeum már korábban is tisztelgett az európai avantgárd nagyjai előtt két kiállítással: az elsőt a két világháború közötti olasz művészeknek (*Vanguardia italiana de entreguerras*), a másodikat az 1918–38 közötti csehszlovákiai avantgárd irányzatnak szentelte (*El arte de la vanguardia en Checoslovaquia, 1918–1938*). José Luis Clement, „Los perfiles de Lajos Kassák”, in: *El Mundo – El cultural*, 1999. július 25. (<http://www.elcultural.com/revista/arte/Los-perfiles-de-Lajos-Kassak/14514;2017-01-02>).

³⁵ A kiállított művek számát a nevek után, zárójelben adjuk meg.

³⁶ Helyesírási hibával (*Bortnyink*) közlik a nevet.

³⁷ „La modernidad en el IVAM”, in: *ABC Cultural*, 1999. július 10., 41.

³⁸ Gonzalo Zanza, „Lajos Kassák, el profeta de la vanguardia húngara”, in: *ABC* (Madrid, 1999. július 18., 72.) A cikk mellett ismét Bortnyik Sándornak a *Huszadik század* c. alkotását közlik.

magyar történelmi, politikai viszonyokról.³⁹ Az előző tudósításokhoz képest a szöveghez mellékelte vizuális anyag – Kassák és Bortnyik egy-egy festménye⁴⁰ – is bővült.

Az IVAM kiadásában egy 230 oldalas, spanyol nyelvű album⁴¹ is napvilágot látott a kiállításról, mely, amellett, hogy páratlan vizuális élményt ad, értékes tanulmányokat is szentel a magyar avantgárd bemutatásának. Az IVAM igazgatójának, Juan Manuel Bonetnek a rövid bevezetője után, Georges Daranyi *La vida de un hombre (Egy ember élete)*⁴² című tanulmányát olvashatjuk, mely részletes portrét rajzol Kassákról és koráról. Ebből a spanyol olvasók is megismerhetik a konstruktivizmus képviselőjének az életútját, munkásságát, folyóirat alapító és művészetszervező tevékenységét, de képet alkothatnak a korabeli magyar politikáról, az emigrációról és a magyar művészek nemzetközi kapcsolatrendszeréről is. Ez utóbbinak az alakításában és erősödésében jelentős szerepe volt Kassák Lajosnak és a *Ma* folyóirat körül kialakult csoportnak.

Emanuel Guigon írása a *Ma* folyóiratot és a korszakot mutatja be (*La revista Ma y su época*⁴³), úttörő – és egyenesen messiási – szerepet tulajdonítva Kassáknak. „A folyóiratok alapítása Kassák számára olyan fegyver volt, mellyel harcolni tudott a provincializmusból fakadó elszigetelődés ellen”⁴⁴ – írja az avantgárd művészetre szakosodott művészettörténész.

A kötet harmadik tanulmányát Passuth Krisztina művészettörténész írta, melynek a címe megegyezik a kiállítás főcímével (*Kassák y la vanguardia húngara, 1915–1926*⁴⁵). A négy alfejezetre tagolt, kronologikus és tematikus ívet követő dolgozat a magyar avantgárd alapítójaként számon tartott Kassákot a futurista Marinettihez hasonlítja. A *Ma* folyóirat egyedülálló volt a régióban – írja Passuth –, melynek a jelentőségét talán csak a német *Der Sturm*hoz lehet mérni. A folyóirat budapesti alapítása után a bécsi kiadás esztendeire is kiter a tanulmány, hangsúlyozva, hogy a *Ma* volt az egyetlen olyan kelet-közép európai kulturális lap, amely képes volt fennmaradni a száműzetés éveiben is, ahol az európai avantgárd irányzatok platformjává vált. Az emigráció évei mozdították elő a folyóirat széles nemzetközi kapcsolatrendszerének a kiépülését is. A tanulmány utolsó két alfejezete a nyomdatechnikával (*Tipografía*) és a képarchitektúrával (*Arquitectura de la imagen*) foglalkozik, hangsúlyozva a kép határokon és nyelveken átvélő jellegét: a konstruktivista tipográfia egy olyan vizuális nyelvet hozott létre, melyet nyelvtől függetlenül mindenki képes megérteni⁴⁶ – olvashatjuk Passuth Krisztina írásában.

Gergely Mariann tanulmánya a XX. század első két évtizedének magyar aktivista művészetét mutatja be, azokat az alkotókat, akiknek életműve valamilyen formában kapcsolódott a *Ma*, illetve az annak elődjeként számon tartott, *A Tett* folyóiratokhoz.⁴⁷ A *Der Sturm* példá-

³⁹ Ángela Molina, „El obrero absolutamente moderno”, in: *ABC Cultural* (Madrid), 1999. szeptember 4., 45.

⁴⁰ Kassák: *Cuadrado contra los círculos* (1922), Bortnyik: *Faro rojo* (1926).

⁴¹ *Lajos Kassák y la vanguardia húngara*, Valencia, IVAM Centre Julio González, 1999.

⁴² Uo., 9–32.

⁴³ Uo., 35–43.

⁴⁴ Uo., 39.

⁴⁵ Uo., 45–69.

⁴⁶ Uo., 62.

⁴⁷ Gergely Mariann, „Activistas húngaros y artistas en torno a *Ma* en las dos primeras décadas del siglo”, in: *Lajos Kassák y la vanguardia húngara*, id. mű, 71–83.

ját követő *Ma* kiállítótermében fiatal magyar festőművészek mutatkozhattak be. Többek között Mattis Teutsch János, Bohacsek Ede⁴⁸, Uitz Béla⁴⁹, Nemes Lampérth József, Kmetty János, Bortnyik Sándor, Tihanyi Lajos, Kádár Béla, Scheiber Hugó, Moholy-Nagy László és Kállai Ernő is kapcsolatban álltak a folyóirat alapítójával, és ugyan az évek során néhányan – személyes és ideológiai ellentétek miatt – szakítottak Kassák mozgalmával, mégis mindannyian a *Ma* körül csoportosultak pályájuk kezdetén.

Az albumban helyet kapott Kassák néhány írásának spanyol fordítása is, ezekről a műfordítások kapcsán már tettünk említést. Az album második felét (102–175. oldal) pedig a kiállított munkáknak a reprodukciói töltik ki, a művészeket bemutató rövid életrajzi ismertető⁵⁰ után.

Az albumot záró részletes lista a kiállításon bemutatott alkotások állandó helyét is feltűn-teti, így ebből megtudhatjuk, hogy mely spanyolországi múzeumok gyűjteményeiben lelhetőek fel magyar művek. A madridi Thyssen-Bornemisza Múzeumból három festmény – két Bortnyik⁵¹, egy Moholy-Nagy⁵² – érkezett a valenciai kiállításra, míg az IVAM gyűjteményét gazdagította már korábban is négy Moholy-Nagy- és három Péri László-alkotás. A többi munkát elsősorban a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményéből kölcsönözte a spanyol múzeum, de érkeztek munkák a világ minden tájáról: New York-i, genfi, bázeli, berni, párizsi, nürnbergi, bécsi, kölni, düsseldorfi kollekciókból, illetve magángyűjteményekből és több budapesti múzeumból is.

Az albumban a tanulmányok mellett illusztrációként megjelenő könyvborítók közül számos alkotás szintén az IVAM állandó gyűjteményéhez tartozik, ezek közül négy Kassák Lajos munkája: *Ma asszonyomnak* (1921), Kassák Lajos *Új versei* (1923), *Angyalföld* (1929), Kassák Lajos *35 verse* (1931) és a *Buch neuer Künstler* (1922), ez utóbbi Moholy-Nagy Lászlóval társszerzőként. A magyar avantgárd művészek – Nemes Lampérth, Moholy-Nagy, Bortnyik és Kassák – által illusztrált folyóiratok közül jó néhány példány szintén a valenciai múzeum birtokában van. Ezek közül négy *Ma* címlapot emelünk most csak ki: az 1916. decemberi (I., 2.) szám Nemes Lampérth illusztrációjával, az 1919. júniusi (IV., 7.) szám Bortnyik és Kassák közös alkotásával, az 1921. novemberi (VII., 1.) Kassák művével, míg az 1922. 5–6. szám Moholy-Nagy borítójával látott napvilágot.

A kötetet a felhasznált irodalmak listája, valamint a tanulmányok és az életrajzi ismertető angol fordítása zárja le. A bibliográfiából kiderül, hogy az alkotók négy nyelvű – magyar, német, francia és angol – munkákat használtak fel, vagyis releváns spanyol szakirodalom az

⁴⁸ A 26 évesen, tüdőgyulladásban elhunyt fiatal festő műveit Kassák Lajos a *Ma* második kiállításán mutatta be, egy rajza pedig a folyóirat címlapjára került 1918-ban.

⁴⁹ Uitz nemcsak szakmai, hanem rokoni kapcsolatban is állt Kassákkal, felesége, Kassák Teréz (Kassák Lajos húga) révén.

⁵⁰ Az életrajzi ismertetőket egy kivétellel Georges Daranyi írta. Az egy kivétel éppen Kassák Lajos biográfiája, melyet Passuth Krisztina jegyez.

⁵¹ http://www.museothyssen.org/en/thyssen/ficha_obra/533 (2017-02-13);

http://www.museothyssen.org/en/thyssen/ficha_obra/534 (2017-02-13). A 2017-ben fennállásának negyedszázados jubileumát ünneplő madridi Thyssen-Bornemisza Múzeum a „Remekművek Budapestről. A reneszánsztól az avantgárdig” című időszak kiállításán (2017. február 18–május 28.) is szerepelt Bortnyik-festmény.

⁵² http://www.museothyssen.org/en/thyssen/ficha_obra/592 (2017-02-13).

album 1999-es megjelenéséig nem született a témában. A kiállítás és a könyv tehát fontos mérföldkő volt Kassák és a magyar avantgárd spanyolországi recepciójának a történetében.

A *Literatura húngara on-line* oldal Kassákkal kapcsolatos hírei között már említett *El cartel comercial moderno de Hungría 1924–1942* (A modern reklámplakát Magyarországon, 1924–1942) kiállítás⁵³ tíz évvel a Kassák Lajos és a magyar avantgárd mozgalom bemutatásának szentelt rendezvény után nyitotta meg kapuit, először a valenciai *Museu Valencià de la Il·lustració* (MuVIM) kiállító termeiben, majd a sevillai *Centro Andaluz de Arte Contemporáneo* központban.⁵⁴ A két évtized plakátanyagát átfogó kiállítás az OSZK plakátgyűjteményébe tartozó alkotásokat vonultatott fel hat tematikus (dohányzás, villanykörte, sajtóplakát, a modern otthon kényelme, a modern élet örömei és az állami propaganda) csoportba rendezve 31 alkotó⁵⁵ 102 művét. A kiállítást bemutató anyagban az alábbi bekezdést olvashatjuk Kassákról és társairól:

A magyar plakátművészet megújításában nagy szerepe volt Kassák Lajosnak, Bortnyik Sándornak és Berény Róbertnek, akik a 20. század elején kibontakozó magyar avantgárd mozgalom vezető alakjai voltak. Mindhárman – baloldali politikai állásfoglalásuk miatt – emigrálni kényszerültek 1919 és 1920 között, így Bécsben és Berlinben folytatták művészeti kísérleteiket, és ott tettek szert nemzetközi tájékozódásra. Kassák és Bortnyik művei a nemzetközi konstruktivizmus részét képezik. Bortnyik közelről ismerhette meg az új képzőművészet és építészet híres műhelyének, a weimari Bauhaus irányzatnak a tevékenységét. Az ott tevékenykedő magyarok – Moholy-Nagy László és Molnár Farkas – jelentős szerepet játszottak a Bauhaus grafikai jegyeinek kialakításában. Kassák, Bortnyik és Molnár a '20-as évek közepén tértek vissza Magyarországra és a gyakorlatban kezdték alkalmazni a konstruktivista esztétikai eszméket, valamint a funkcionalizmus elveit. Az új művészet népszerűsítéséhez a grafikai reklámokban rejlő lehetőségeket igyekeztek kihasználni. 1930-ban az Iparművészeti Múzeumban megrendezett Magyar Könyv- és Reklámművészek Társasága bemutató kiállításán Berény, Bortnyik, Kassák, Moholy-Nagy és Molnár is részt vett. A kiállításon megmutatkozott munkásságuk hatása az egész magyar tervezőgrafikára, a plakátra, tipográfiára, reklámfotóra és könyvművészetre egyaránt.⁵⁶

⁵³ A kiállítás kurátorai a művészettörténész Bakos Katalin és a hispanista Scholz László voltak.

⁵⁴ A valenciai és a sevillai múzeum reklámanyaga:

<https://www.youtube.com/watch?v=NNw8gfwR3oY>;

http://www.caac.es/descargas/hoj_carteles09.pdf;

[http://www.arteenlared.com/espana/exposiciones/el-cartel-comercial-moderno-de-hungria-](http://www.arteenlared.com/espana/exposiciones/el-cartel-comercial-moderno-de-hungria-1924-1942.html)

1924-1942.html (2017-02-19). Az *ABC* sevillai kiadása is tudósított a kiállításról: C.B., „Los carteles húngaros de entreguerras, en el espacio monacal de CAAC, in: *ABC* (Sevilla), 2009. október 23., 72.

⁵⁵ Többek között Irsai István, Berény Róbert, Bortnyik Sándor, Csemiczky Tihamér, Adler György (Georg) és Farkas Endre művei.

⁵⁶ „El Cartel Comercial Moderno de Hungría. 1924–1942”, in:

[http://www.arteenlared.com/espana/exposiciones/el-cartel-comercial-moderno-de-hungria-](http://www.arteenlared.com/espana/exposiciones/el-cartel-comercial-moderno-de-hungria-1924-1942.html)
1924-1942.html (2017-02-19).

KÉPEK AZ *EL CARTELL COMERCIAL MODERNO DE HUNGRÍA, 1924–1942* CÍMŰ KIÁLLÍTÁSRÓL

1. kép: Valencia, Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat

Foto: Manuel Bruque (*EFE*)

2. kép: Sevilla, Centro Andaluz de Arte Contemporáneo

Foto: Javier Barbancho (*El País*)

A kiállítás anyagából egy háromnyelvű (magyar, spanyol, angol), 226 oldalas album⁵⁷ is megjelent, Tamási Balázs (az OSZK Plakát- és Kisnyomatványtárának osztályvezetője) bevezetőjével és a hat tematikus blokkba rendezett 102 plakát reprodukciójával. Tamási ismertetőjéből megtudjuk, hogy a kiállítás ötlete 2007-ben vetődött fel, így az előkészítés közel másfél évig tartott. A MuVIM felkérésére Bakos Katalin, a Magyar Nemzeti Galéria főmuzeológusa válogatta ki a kiállítás anyagát, melyről gondos restaurálási és retusálási műveletek után digitális fényképek is készültek. Romá de la Calle, a MuVIM igazgatójának *A plakát: művészet a funkcionalitás és az autonómia között* című írása a plakátművészet esztétikai és társadalmi szerepét elemzi, kiemelve, hogy a MuVIM korábbi kiállításai is elkötelezett szerepet vállaltak a spanyol mellett más nemzetek – Csehszlovákia, Svájc, Franciaország, Norvégia, Kuba és Irán – plakátművészetének a spanyol közönség előtti megismertetésében. A kiállítás anyagát összeállító Bakos Katalin tanulmánya részletesen bemutatja a plakátművészet speciális helyét a magyar avantgárd mozgalmon belül, idézve Kassák *A plakát és az új művészet* című programadó írását, mely a *Ma* első számában, 1916-ban jelent meg. Az említett Kassák-írás egyébként az albumban is helyet kapott a magyar mellett spanyolul, valamint a kötet végén angol fordításban is. Kassák írásából érdemes idézni azt a részt, mely a plakát művészeti értékét emeli ki:

[...] a jó plakát nem csupán, mint üzleti közvetítő jelent sokat, de mint tiszta művészi produktum is fenntartás nélkül élvezhető és értékelhető, akárcsak egy tájkép vagy egy portré. Anélkül, hogy valódi hivatását elrejténé, a festészet minden eddigi értékét magában hordhatja, sőt bármely »művészien« készített képnél könnyebben gyarapíthatja meg új értékekkel.⁵⁸

⁵⁷ AA.VV., *El cartel comercial moderno de Hungría 1924–1942*. Expo. MuVim, Valencia 2009. Centro Andaluz de Arte Contemporáneo, 2009–2010., Pentagraf, Beniparrell, 2009.

⁵⁸ Kassák Lajos, „*A plakát és az új művészet*”, in: AA.VV.: *El cartel comercial moderno de Hungría 1924–1942.*, id. mű., 49. Az említett elemzéseken kívül az albumban olvashatjuk még Nádai Pál, Hevesy Iván, Rabinovszky Máriusz, Bortnyik Sándor és Rosner Károly egy-egy írását. Kassáktól az *Útban az elementáris tipográfia felé* című írás is bekerült a spanyol fordítások közé.

A két világháború közötti magyar plakátművészet remekeiből összeállított reprezentatív válogatás – kiegészülve az Iparművészeti Múzeum saját anyagával, illetve köz- és magángyűjteményekből származó kisnyomtatványokkal és tárgyi emlékekkel – öt év késéssel, 2014-ben jutott csak el a magyar közönséghez. Az Iparművészeti Múzeum honlapján olvashatjuk, hogy „[i]lyen nagyszámú, a hazai plakátművészet fénykorából származó plakátanyag eddig még nem szerepelt magyarországi kiállításon”.⁵⁹ Meglepő tehát a spanyolországi kiállítás elsőbbsége.

Az elsőként bemutatott időszaki kiállítás kapcsán már utaltunk rá, hogy a valenciai tárlaton megjelent alkotások közül néhány már addig is spanyolországi múzeumok állandó gyűjteményét gazdagította, de ezeken túl is áttekintettük a négy legfontosabb, modern művészettel foglalkozó spanyol galéria gyűjteményét a magyar avantgárd jeles alkotóira keresve. Az eredményeket összegezve elmondhatjuk, hogy a valenciai IVAM⁶⁰, a madridi Thyssen-Bornemisza gyűjtemény⁶¹ és a szintén madridi *Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía*⁶² számos, a XX. század első harmadában született magyar alkotással büszkélkedhet. A bilbaói Guggenheim Múzeum sem maradhat ki a felsorolásunkból, mely több időszaki kiállításon mutatott be alkotásokat magyar művészekről.⁶³

Kassák spanyolországi megjelenéseinek sorát egy 2004-ben megjelent audio anyaggal zárjuk, mely a valenciai Alegro Records hanglemez kiadónál látott napvilágot CD formátumban, *Ruidos y susurros de las vanguardias 1909–1945 – Noises And Whispers in Avant Gardes, 1909–1945 (Az avantgárd zajai és suttogásai, 1909–1945)* címmel.⁶⁴ A dupla album első részén az olasz és a portugál futurizmus, valamint a német dada után következik a magyar ak-

⁵⁹ <http://www.imm.hu/hu/exhibits/view/290,mer%C3%A9szebb,+mint+a+fest%C3%A9szet++a+modern+magyar+kereskedelmi+plak%C3%A1t+1924–1942> (2017-02-19).

⁶⁰ Kassák Lajostól tizenegy (<https://www.ivam.es/fondos/?search=Kass%C3%A1k>), Moholy-Nagy Lászlótlól huszonhárom (<https://www.ivam.es/fondos/?search=Moholy>), Péri Lászlótlól három (<https://www.ivam.es/fondos/?search=P%C3%89RI%2C+Laszlo>), Bortnyik Sándortól egy (<https://www.ivam.es/fondos/?search=Bortnyik>) és Molnár Józseftől szintén egy (<https://www.ivam.es/fondos/?search=Molnar%2C+%C3%B3zsef>, 2017-02-19.) találatot adott ki a múzeum katalógusának internetes keresője.

⁶¹ Öt magyar avantgárd képet találtunk: Bortnyik Sándortól a *Composición II, Rosa y Azul* (1921) és az *El siglo XX* (1927) festményeket, míg Moholy-Nagy Lászlótlól a *Gran pintura del ferrocarril* (1920) és a *Segmentos de círculo* (1921) című képeket. Mindkét művész életrajzi ismertetőjében megemlíti Kassák Lajost és a *Ma* folyóirat szerepét (http://www.museothyssen.org/thyssen/ficha_obra/534; http://www.museothyssen.org/thyssen/ficha_obra/1082; 2017-02-19.)

⁶² Itt elsősorban fotográfia témában találtunk magyar vonatkozásokat. Moholy-Nagy Lászlónak önálló kiállítást is szentelt a múzeum 1999. október 14. és december 2. között, „László Moholy-Nagy. Fotogramas, 1922–1943” címmel (<http://www.museoreinasofia.es/exposiciones/laszlo-moholy-nagy-fotogramas-1922-1943>); valamint: http://www.museoreinasofia.es/sites/default/files/exposiciones/folleto/1997015-fol_es-001-moholy-nagy.pdf; 2017-02-19). A *Reina Sofía* birtokában lévő tíz André Kertész-alkotás közül a Tihanyi Lajosról készült fotóportrét (1926) érdemes kiemelni, hiszen Tihanyi is Kassák köréhez tartozott és, ahogy említettük, Ivan Gollról készült grafikáját éppen 1926-ban (amikor Kertész fotója is készült) ajándékozta Kassáknak, annak párizsi látogatásakor.

⁶³ Moholy-Nagy László művei öt kiállításon is feltűntek 1998–2006 között (<https://www.guggenheim-bilbao.eus/?s=Moholy>, 2017-02-19).

⁶⁴ https://www.upv.es/intermedia/pages/laboratori/publicacions_publicacions/2004_ruidos_y_susurros/produccions_ruidos_susurros_doble_cd_e.htm# (2017-02-19).

tivismus, majd utánunk a német Bauhaus, az agit-prop, a chilei *creacionismo*, a szürrealista „toledói rend”⁶⁵ és a francia szürrealizmus ihlette hanganyagokat hallgathatunk meg. A második lemezen az orosz kubo-futurizmus, a spanyol és a spanyol-amerikai *ultraismo*, a mexikói *estridentismo*, a madridi és valenciai frontrádió, valamint a spanyol *postismo* inspirálta felvételek szerepelnek. A *Magyar aktivizmus, 1915–25* szekción belül a *Ruidos, 1920 (Zajok, 1920)*⁶⁶ című kompozíció szerepel, melynek ihletője Kassák Lajos vizuális költészete volt – olvashatjuk az ajánlóban.⁶⁷

Kassák Lajost, mint összefoglalónkból kiderült, először irodalmárként, majd folyóirat alapítóként, a művészeti életben betöltött szervezőtevékenysége révén, és végül képzőművészként ismerhette meg Spanyolország. Révész Andor ugyan az irodalmár Kassákra hívta fel először a spanyolok figyelmét már 1919-ben (*Cosmópolis*) és 1927-ben (*La Gaceta Literaria*), mégis a két nagyszabású valenciai kiállításnak (1999, 2009) köszönhetően a festő, grafikus és reklámplakát tervező Kassák vált szélesebb körben ismertté a Pireneusokon túli országokban. Kassák írói munkássága azonban műfordítások hiányában nem is igazán juthatott el a spanyolajkú közönséghez, ezért úgy véljük, ennek az adósságnak a törlesztésével még tartozunk a hazai avantgárd fél évszázada elhunyt vezéralakjának. Az érem másik oldalának a megvizsgálása, vagyis hogy Spanyolország és a spanyol kultúra hogyan jelenik meg Kassák Lajos műveiben, illetve az általa alapított folyóiratokban, ugyancsak egy érdekes téma, ennek összefoglalására azonban már egy másik tanulmányban vállalkozunk.

⁶⁵ A mindössze négy fős spanyol szürrealista csoportosulást Buñuel, Dalí, García Lorca és Rafael Alberti hozták létre toledói tivornyázásaik alkalmával.

⁶⁶ https://www.upv.es/intermedia/pages/laboratori/publicacions_produccions/2004_ruidos_y_susurros/ruidos_y_susurros_de_las_vanguardias_disc_1/21_bruits.mp3 (2017-01-03).

⁶⁷ Az alig fél perces hanganyag szerzője Francisco Moukarzel, az előadók pedig Kristian Abad, Francisco Moukarzel és David Ruiz.